

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
“ Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası”
kafedrasının baş müəllimi, fil.ü.f.dok. Günel
Hümmətova (Pəniyeva) Saleh qızının rəyi ilə

Ulduz QƏHRƏMANOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universiteti
Email: ulduzkahraman1@gmail.com,
Orcid ID: 0009-0003-4418-9319

ASHIQ POEZİYASININ JANR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Annotasiya: Məqalədə aşiq yaradıcılığında geniş işlənən heca vəznli və əruz vəznli şeirlərin janr xüsusiyyətləri və onların nəzəriyyəsi təhlil edilmişdir. Həmçinin həmin nəzəri məlumatlar Azərbaycan aşıqlarından götürülən nümunələrin üzərində izah edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan aşiq poeziyası, aşiq şeir janrları, heca vəznli ədəbiyyat, əruz vəznli ədəbiyyat, lirik nümunələr.

GENRE FEATURES OF ASHIQ POETRY

SUMMARY: The historical roots of the poetic legacy of the classical master ashigs and the medieval ashig epic tradition are based on the Sufi-Darvish philosophical system. Love literature is a national literary event. Thus, the language of Ashiq literature is without exception Turkish. As for the language of divan literature, in addition to the Turkish language, words of Arabic-Persian origin were also widely used. According to its poetic characteristics, Ashiq literature is not similar to oral folk literature or written divan literature. Today, it is a wrong idea to consider Ashiq poetry as a bridge between folklore literature and classical literature. Ashiq art is an ancient art form that is a separate branch of Turkish literature.

There are also different genres of love poetry. Genres in Ashiq's works are mainly formed on syllable weight according to the requirements of the Turkish language. However, love poetry genres such as diwani and mukhammas, which come from the divan literature, were written in the ramel fruit of Aruz. Therefore, it is possible to find genres of love poetry with love poetry in love poetry. Love genres such as Diwani and Mukhammas are actually syllabic genres, despite being written in Aruz. There is a rhythmic dynamic specific to the saz air. However, this rhythmic dynamic begins to fade in mukhammas and divanis. The reason is that diwani and mukhammas are heavily loaded with Arabic-Persian ingredients.

Keywords: Azerbaijani love poetry, genres of love poetry, syllabic literature, romantic literature, lyrical examples

Giriş: Folklor genetik yaddaşın ayaq saxlanılan bir hissəsidir. Folklor keçmişlə bu gün arasındakı gedilən yolun təminatçısıdır. Folklor nümunələri hər bir xalqın, millətin milli dəyərlərini, ruhunu özündə yaşadır, qoruyub saxlayır. Milli ruhun diri qalmasında, milli dilin, təfəkkürün inkişafı üçün folklor nümunələrinin həqiqətən əvəzi yoxdur. Azərbaycan ədəbiyyatını aşiq sənəti, dastanlar, folklor nümunələri olmadan təsəvvür etmək çətindir. Hər bir millətin zaman-zaman qazandığı, özündə formalaşdırdığı bütün mənəvi dəyərlər, düşüncələr, təfəkkürlər ədəbiyyatın folklor qolunda öz əksini tapmışdır. Folklor millətin mənəvi dəyərlər toplusudur. Folklordan uzaq düşən millət məhvə məhkumdur. Millətin bu gün yaşamasında, var olmasında, soy-kökünə bağlılığında, milli dəyərlərə sahib çıxmasında folklor ədəbiyyatının özünəməxsus çəkisi vardır. Keçmişinə, maddi və mənəvi sərvətlərinə sahib çıxmayan millətlər məhvə məhkumdur.

Xalq dastanları, folklor ədəbiyyatı türk mənliyinin, milli ruhunun ən böyük daşıyıcısıdır. Dastanlar, aşiq yaradıcılığı türk xalq ədəbiyyatının şah əsəridir. Aşiq sənəti, xalq ədəbiyyatı bütün türk dilli ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycan üçün də münbit torpaq kimidir. Aşiq sənəti sinkretik səciyyə daşıyan sənət növüdür. Belə ki, aşiq ədəbiyyatı nəsr və nəzmin sintezindən yaranmışdır. Yəni lirik və epik ənənənin vəhdətindən yoğrulmuşdur. Epik ənənə özünü dastanlarda təzahür etdirirdi. Aşıqların söylədikləri bu epik mətnlər canlı xalq danışığı üslubu ilə aşığın özünün fərdi təhkiyə tərzinin sintezindən yoğrulmuşdur. Dastan mətni nəsr və nəzmin növbəli şəkildə bir-birini əvəz etməsi prinsipi üzərində qurulmuşdur. Bu gün aşiq poeziyasını folklor ədəbiyyatı ilə klassik ədəbiyyat arasında bir keçid, bir körpü hesab etmək yanlış fikirdir.

Əsas hissə: Aşiq sənəti türk ədəbiyyatının ayrıca bir qolu olan qədim sənət növüdür. Düzdür, dastanların çoxvariantlı mövcudluğu aşiq poeziyasını folklorə yaxınlaşdırır. Bir çox dastanların, aşiq şeir nümunələrinin də müəllifinin məlum olması onu yazılı ədəbiyyata yaxınlaşdırır. Lakin aşiq ədəbiyyatı nə şifahi xalq ədəbiyyatına, nə də yazılı ədəbiyyata daxil deyildir, nə də keçid deyildir. Aşiq ədəbiyyatı daşdığı əlamətlərə görə türk ədəbiyyatının xüsusi ayrıca bir qoludur. Aşiq ədəbiyyatı milli və tarixi özəliyə malik olan ədəbiyyatın ayrıca sahəsidir. Aşiq sənəti ilə məşğul olanlara keçmişdə dədə, ozan demişlər. Aşiq sənətində 3 amil vəhdət təşkil edir:

1. Musiqi
2. Şeir
3. Rəqs

Aşiq ədəbiyyatının əsas hissəsi müəlliflidir. Onun çox az qismini anonim və ya bir başqa sözlə “xalq ədəbiyyatı” adlandırmaq olar. Aşıqların yaratdıqları əksər poetik örnəklərin üzərində müəllif möhürü-təxəllüsü olur.

Məhərrəm Qasımlının “Aşiq ədəbiyyatının milli və tarixi özəliyi” adlı məqaləsinə istinadən deyə bilərik ki, aşiq ədəbiyyatının ilkin təşəkkül dövrü XIII-XIV əsrlərdən götürülür. Bu dövr haqq aşıqlığı statusunun bütün parametrlərini özündə cəmləşdirmişdir. Belə ki, bu dövr aşıqlıq sənəti ayrıca xətt kimi sufi-dərviş hərəkatının içərisindən şaxələnmişdir. Sufi-dərviş mədəniyyətinin bir üzvü də ilahi eşq, Haqq aşıqlığı yolunu tutan dərviş aşıqlar idi. Bu dərviş aşıqlar yaşadıkları dövrün siyasi-ideoloji ittiham və cəzalarından, təzyiq və təqiblərindən özlərini qorumaq məqsədi ilə gizlənmə, diqqəti yayındırmaq manerasını rəmzi-məcəzi obrazlarda, təsəvvüf simvolikasında, mətnaltı eyhamlarda görürdülər. XI yüzilliyin başlanğıcında yeni bir siyasi-ideoloji sistem meydana gəldi. Belə ki, Səfəvi-qızılbaş xanədanı və onun böyük nümayəndəsi olan Şah İsmayıl Xətəinin hakimiyyətə gəlişi ilə dərviş aşıqlarının sənət həyatına, tarixi mücadiləsinə yeni nəfəs gəldi.

Tarixə nəzər salsaq görürük ki, Səfəvi xanədanı XVI-XVIII yüzilliklər arasında gerçəkləşdi. Bu dövrdə Azərbaycan-Səfəvi xanədanının sistemli fəaliyyəti ilə milli dövlətçilik düşüncəsi, milli kimlik qüruru, ana torpağa, ana dilinə məhəbbət ideyaları güclənməyə başladı. Dərviş aşıqlar da bu dövrlərdə Səfəvi xanədanın diqqət və himayəsi altına keçdi. Çünki Şah İsmayıl Xətəi sufi-dərviş mədəniyyətinə, onların yaratdığı musiqi və poeziyasına böyük məhəbbət və ehtiramla yanaşırdı. Dərviş aşıqlar Səfəvilər dönəmində hərbi-siyasi və dövlət mərasimlərinin rəsmi tədbirlərində təbliğat vasitəsi kimi ordu geyimləri ilə xüsusi yer alırdılar. Azərbaycan aşiq sənəti və onun yaratdığı ədəbiyyat məhz Səfəvilər epoxasında öz həyatının parlaq dönəmini yaşadı.

Aşiq ədəbiyyatının özündən əvvəlki ədəbi-tarixi ənənədən bəhrələnmə qaynaqları:

- Qam-Şaman və ozan poetik qəlibləri
- Oğuznaməçilik təcrübəsindən doğan dastan ənənələrinin qəlibləri
- Klassik Şərq poetikası və divan ədəbiyyatının qəlibləri
- Təsəvvüf simvolikası və sufi dərviş fəlsəfəsi qəlibləri

Aşiq ədəbiyyatının orta çağlardan üzü bəri ədəbi estetikası iki xətt üzərində köklənib:

1. Ozan ənənəsi: Təbiət tərənnümü, insan gözəlliyinin tərənnümü, mərdlik, igidlik, halallıq, ibrətverici tarixi hadisələrin ümumiləşdirilməsi xətti
2. Məcəzi səciyyəyə daşıyan ürfani-təsəvvüf təbliğatına bağlı olan təriqət xətti

XIX-XX yüzillikdə aşiq ədəbiyyatının gerçəkçi-realist yönü ürfani-təsəvvüf xəttini üstələdi və nəticə olaraq deyə bilərik XIX-XX əsrlərdə məcəzi səciyyəyə daşıyan ürfani-təsəvvüf xətti tədricən sönməyə başladı.

Aşiq ədəbiyyatını yaradan sənətkarlar bədahətən şeir söyləmək qabiliyyətinə malik elm, fəzilət, hikmət sahibləri kimi tanınırdılar. Aşıqlar dastan söyləyirlər. Dastanlar həcmcə böyük olduğu üçün aşıqların dastan məclisi bəzən bir gün, bəzən də bir neçə gün davam edir. Aşıqların deyişməsi aşıqların məclislərdə yarışmasıdır. Aşiq sənətində deyişmə imtahan xarakteri daşıyır. Deyişmənin ümumi şərtinə görə kim qalib gələrsə, o, məğlub olan aşığın sazını əlindən almağa haqlıdır. Aşıqlar 3 qrupa bölünür:

1. Ustad aşıqlar: Həm saz çalır, həm şeir qoşur, həm də mahnı oxuyurlar.

2. Yaradıcı aşıqlar: Şeir qoşan, dastan yaradan aşıqlardır.

3. Yaşadan (ifaçı aşıqlar): Yaxşı səsi olmadığı üçün oxumayan, ancaq saz havalarını məharətlə çaldığına görə məşhur olan aşıqlardır.

Göründüyü kimi, hər üç qrup üzrə köklənən aşiq poeziyası oğuz-türk mədəniyyətinə məxsus saz musiqi aləti ilə müşayiət olunur. Bu səbədən aşıqların “saz şairi” adıyla çağrılması da mümkündür. “Saz şairləri” aşiq ədəbiyyatının əsas yaradıcı qüvvələridir. Qam-şaman və ozan dönmündə aparıcı musiqi aləti qopuz idi. Qopuzla müqayisədə aşiq sazı daha mükəmməl ritmik və melodik imkana malik alət idi. Bu gün də el arasında gəzib dolaşan “Aşiq el anasıdır”, “Aşiq haqq aşığıdır”, “Aşiq dilinə yasaq yoxdur”, “Aşığa zaval yoxdur” və s. tipli el deyimləri aşiq və aşiq ədəbiyyatına olan hörmətin münasibətidir. Aşiq poeziyası əsasən heca vəznü üzərində köklənmişdir. Bundan başqa aşiq poeziyasında əruz vəznüli janrlara da rast gəlmək mümkündür.

1. Heca vəznüli aşiq şeir janrları:

Gəraylı heca vəznüli aşiq şeirinin ən aparıcı janrlarından biridir. Gəraylı aşiq yaradıcılığında ən oynaq, ahəngdar və tez əzbərlənən şeir növlərindəndir. Klassik aşiq ədəbiyyatında həm qoşmanın, həm də gəraylının məzmunu daha çox sevgidən alınmış, məhəbbət, təmiz ömrü mənalandıran hiss kimi ümumiləşdirilmişdir.

1. Hər bəndi 4 misradan ibarətdir.

2. Hər misrası 8 hecadan, 3-5 bənddən ibarətdir.

3. Qafiyə quruluşu: I bənd: abvb, II və sonrakı bəndlər: dddb, cccb və s. Yəni I bənddə II və IV misralar həm qafiyə, I və III misralar tamamilə sərbəstdir. Növbəti bəndlərdə I, II, III misralar öz aralarında həm qafiyə təşkil edir, IV misra da I bənddəki II, IV misralar ilə həm qafiyə təşkil edir.

4. Son bəndə aşiq yaradıcılığında tapşırma deyilir. Tapşırma yazılı ədəbiyyatda möhürbənd deyirlər. Hansı ki, bu bənddə sənətkar öz təxəllüsünü söyləyir. Məsələn: Aşiq Cəlal Qəhrəmanov yaradıcılığından “Dünya” gəraylısından bir parçaya nəzər salaq:

Beş günlük səndə qonağam,

De, hörmətin hanı, dünya?

Tökürsən qaş-qabağımı

Edirsən tufanı, dünya (8, 62)

Aşiq şeirinin ən kamil və ən populyar janrı olan qoşma klassik heca vəznli poeziyamızın poetik incisidir. Qoşmaq sözüdür.

1.Hər bəndi 4 misradan ibarətdir.

2.Hər misrası 11 hecadan, 3-5 bənddən ibarətdir.

3. Qafiyə quruluşu gəraylıda olduğu kimidir. Yəni: I bənd: abvb, II və sonrakı bəndlər: dddb, cccb və s. Yəni I bənddə II və IV misralar həm qafiyə, I və III misralar tamamilə sərbəstdir. Növbəti bəndlərdə I, II, III misralar öz aralarında həm qafiyə təşkil edir, IV misra da I bənddəki II, IV misralar ilə həm qafiyə təşkil edir.

4. Son bəndə aşiq yaradıcılığında tapşırma deyilir. Tapşırma yazılı ədəbiyyatda möhürbənd deyirlər. Hansı ki, bu bənddə sənətkar öz təxəllüsünü söyləyir. Məsələn: Aşiq Cəlal Qəhrəmanov yaradıcılığından “Gərək” qoşmasından bir parçaya nəzər salaq:

Dostun düşgünüsən, utan, ay Cəlal,

Qəmdən öz yükünü tutan, ay Cəlal,

Otuz yaşda yüzə çatan, ay Cəlal,

Vəfasız dünyadan köçəydin gərək! (8, 23)

Aşiq şeiri janrlarının həm şəkildə, həm də məzmunca növləri vardır. Təcnis, güllü qoşma, qoşayarpaq qoşma, ayaqlı qoşma və s. qoşmanın şəkildə növüdür. Ustadnamə, vücudnamə, deyişmələr qoşmanın məzmunca növləridir.

Qoşmanın məzmunca növü olub gözəl həsr edilən qoşma şəkillərindən biri gözəlləmələrdir. Gözəlləmələr janr baxımından təcnis, gəraylı formasında da yazıla bilər. Ümumiyyətlə, təcnis, gəraylı gözəl həsr edilən deməkdir. Gözəlləmələr aşiqanə qoşmalardır. Məsələn: Məmməd İlqarın “Gözəl çəkir” gözəlləməsinə nəzər salaq:

İlahi! Belə də gözəl olarmı?

Kimdi qələm çəkən, nə gözəl çəkir.

Üz-üzə, göz-gözə sehlənmişik,

Nə mən göz çəkirm, nə gözəl çəkir.

Qoşmaların məzmunca növü oan ustadnamələr də hikmətli qoşmalar, ustad nəsihətləridir. Ustadnamə şəkilcə qoşma, gəraylı, divan, təcnis, müxəmməs və s. formalarında ola bilər. Elin ağsaqqalı, məsləhətçisi, başbileni sayılan aşıqlar öz əxlaqi fikirlərini ən çox ustadnamələrdə demişlər. Ustadnamə məzmunca nəsihətamiz xarakter daşmalıdır. Ustad aşıqlar belə şeirlərdə dinləyicilərə mərifət dərsi verir. Aşıqlar dastanının əvvəlini ustadnamə ilə başlayır. Məsələn: Aşiq Alının ustadnaməsinə nəzər salaq:

Gəşt eylədim, bu dünyanı dolandım,

Əllini aşırdım, yüzə nə qaldı?

Ayaq getdi, əl gətirdi, diş yedi,

Baxmaqdan savayı gözə nə qaldı?

Vücutnamələr isə şəkilcə qoşma, gəraylı, müxəmməs, divani və s. formalarda ola bilər. İnsanın ayrı-ayrı yaş mərhələlərinin xüsusiyyətini verən şeir növü vücutnamə adlanır. Belə ki, insanın anadan olmasından tutmuş ömrünün axırınadək, hətta ölümündən sonrakı həyatı da vücutnamənin predmeti ola bilər. Vücutnamə insanın tale şeiridir. Ən məşhur vücutnamə Aşiq Valehə məxsusdur. Belə ki, Aşiq Valeh öz vücutnaməsində insanın ana bətnindən qəbir evinədək getdiyi yolu təsvir etmişdir. “Koroğlu” dastanından Koroğlunun dilindən deyilən bir vücutnaməyə nəzər salaq:

Üç yaşından beş yaşına varanda,

Yenicə açılan gülə bənzərsən.

Beş yaşından on yaşına varanda,

Arıdan saçılmış bala bənzərsən.

İki aşığın üz-üzə durub şeirləşməsi deyişmə qıfılənd adlanır. Deyişmə iki aşığın yarışmasıdır. Deyişmə zamanı hərə öz istədiyi şəkildə şeir deyə bilməz. Deyilən şeirlər məzmun və ya qafiyəcə, janrcə bir-birinə uyğun olmalıdır. Qıfıləndə bəzən “bağlama” da deyirlər. Belə ki, aşıq şeirdə tapmacə xarakterli suallar qoyur, onunla yarışa girən aşıqdan həmin suala cavab gözləyir. Belə şeirlər aşıq yaradıcılığında qıfılənd adlanır.

Qıfılənd folkordakı tapmacanı xatırladır. Belə ki aid olduğu əşyanın əlaməti şərti şəkildə olsa da qıfılənd deyən aşığın şeirində ifadə edilir. Qıfıləndi açmalı olan aşıq həmin əlamətlərə görə cavabı tapmalı və onu da eyni şeir ritmi ilə, ahəngi ilə söyləməlidir. Aşıqlar bir-birinin fəhmmini, istedadını, aşıqlıq sənətindəki bacarığını yoxlamaq üçün qıfılənddən bir vasitə kimi istifadə edirlər. Qıfıləndi deyən aşıqla qıfıləndi açan aşığın şeir şəkilləri janr baxımından-qoşma, gəraylı vəs. eyni olmalıdır. Qıfılənd divani, gəralı, müxəmməs, qoşma, təcnis və s. formasında ola bilər. Qıfılənd tapmacə xarakterli şeir növüdür. Məsələn:

Məğrurluq eyləyib ustadam deyən,

O hansı ağacdı, tağı yeddidi?

O ağacda bir quş yuva salıbdı,

Çarpaz sinəsinin dağı yeddidi.

(Aşıq Ələsgər)

Qoşmanın şəkilcə növlərindən biri də təcnilərdir. Təcnis cinaslaşmış söz deməkdir. Təcnisə aid janr özəlliyi:

1.Qoşmanın şəkilcə növü olub hər bəndi 4 misradan ibarətdir.

2.Hər misrası 11 hecadan, 3-5-7 bənddən ibarətdir.

3. Təcnisdə qafiyələr cinaslara görə seçilir. Qafiyə quruluşu qoşmada olduğu kimidir. Yəni: I bənd: abvb, II və sonrakı bəndlər: dddb, cccb və s. Yəni I bənddə II və IV misralar həm qafiyə, I və III misralar tamamilə sərbəstdir. Növbəti bəndlərdə I, II, III misralar öz aralarında həm qafiyə təşkil edir, IV misra da I bənddəki II, IV misralar ilə həm qafiyə təşkil edir.

4. Qafiyəli söz qoşma və gəraylıya aiddir. Təcnisdə isə həmin qafiyəli söz cinas adlanır.

5. Cinə sözlər hərf tərkibi baxımından eyni olan, ya da çox cüzi hərf fərqi ilə fərqlənən omonim, omoqraflardan ibarətdir. Bu cinə sözlər də müxtəlif mənə daşıyır. Cinə sözlər təcnisin vacib xüsusiyyətidir.

6.Son bəndə aşıq yaradıcılığında tapşırma deyilir. Tapşırma yazılı ədəbiyyatda möhürbənd deyirlər. Hansı ki, bu bənddə sənətkar öz təxəllüsünü söyləyir.

Təcnisin də müxtəlif şəkilcə növləri vardır:

Cığalı təcnis də təcnisin şəkilcə növlərindən biridir. Qoşma formasında yazılmış təcnislərin hər birinin ortasına bayatı artırılması yolu ilə əmələ gəlir. Əlavə edilən bayatıya cığa bəndi deyirlər. Artırılan bayatının qafiyəsi də cinə sözlərdən (omonim və omoqraflardan) ibarətdir. Cığalı təcnisə bayatılı təcnis, cığa da deyilir. Qafiyə sistemi: Qoşma və bayatının qafiyə sisteminin sintezi ilə bağlıdır. Belə ki, 11 hecalıq bəndlər hissəsi qoşmadakı kimi qafiyələnir, yəni: I bənd: abvb, II və sonrakı bəndlər: dddb, cccb və s. Yəni I bənddə II və IV misralar həm qafiyə, I və III misralar tamamilə sərbəstdir. Növbəti bəndlərdə I, II, III misralar öz aralarında həm qafiyə təşkil edir, IV misra da I bənddəki II, IV misralar ilə həm qafiyə təşkil edir. Cığa hissəsi bayatı kimi qafiyələnir. Yəni: aaba şəklində

Məsələn: Aşıq Cəlal Qəhrəmanov yaradıcılığından olan “Haraya çatar” adlı cığalı təcnisinə nəzər salaq:

İncədə deyirlər: ah İncə ləldir,

İncə işıq saçır nə cah-cəlaldir!

Gəl, İncə ləldir,

Nə cah-cəlaldir

İncə çay axır

Axdıqca laldır.

İncə dərəsində Aşıq Cəlaldir,

Sədası haradan haraya çatar?! (8, 85-86)

Gedər-gəlməz təcnişi də təcnişin şəkilmə növlərindən biridir. Gedər-gəlməz təcnişinə heca vəznli ədəbiyyatda, xüsusilə aşıq ədəbiyyatında az hallarda-Ustad Aşıq Hüseyn Cavan (XX əsr), Ustad Aşıq Cəlal Qəhrəmanov (XX əsr) kimi az qismli sənətkarların yaradıcılığında rast gəlinmişdir. Bu qəbil təcnişlərdə şeiri saz havası ilə oxumaq vacib şərtidir. Bu təcnişə gedər-gəlməz, yaxud nəfəsçəkmə ona görə deyirlər ki, həqiqətən poetik pauza zamanı nəfəs bir anlıq gedir və gəlmir. Ona görə də gedər-gəlməz təcnişinə nəfəsçəkmə təcnişi də deyirlər. Bu ancaq təcnişdə nəfəsçəkmə yerlərində, yəni hər bəndin IV-VI misralarında özünü göstərir. Belə ki, ifaçı aşıq ifa zamanı IV və VI misralarda təcnişdə tərənnüm olunan situasiyaya uyğun olaraq nəfəsini çəkir, sonra nəfəsini dərib yenidən ifasına davam edir. Ədəbiyyatşünaslıqda həmin nəfəsçəkməyə poetik pauza deyilir. Bu poetik pauza da IV və VI misralarda yazıda...f..., yaxud ...of... şəklində göstərilir. Qoşma kimi 11 hecadan, əsasən, 4 yaxud 6 misradan da ibarət ola bilər.

Məsələn: Aşıq Cəlal Qəhrəmanov yaradıcılığında olan 6 misralıq “Gedər-gəlməz” təcnişinə nəzər salaq:

Tamahkar arzular bir cah, bir cəlal,

Acı dil dinməyə ola bircə lal...

Xəsislər öləndə düşün bir, Cəlal,

Çəkib son nəfəsin eyləməmzi...f...

Can qeydinə qalmaz xəsis olanlar,

Vardan ayrılında ay eylər of-of...(8, 87-88)

Aşıq Cəlal Qəhrəmanovdan nümunə gətirilən bu 6 misralıq “Gedər-gəlməz” təcnişinin qafiyə sistemi: I bənd: aaadb, II bənd: vvvdcd, III bənd: çççdtd və s. Yəni: Hər bəndin I, II, III misraları qafiyə təşkil edir. Hər bəndin IV və VI misralarında poetik pauza (nəfəsçəkmə) baş verir. Hər bəndin V misrası tamamilə sərbəst buraxılır.

Ayaqlı təcniş də təcnişin şəkilmə növlərindən biridir. Adi və sadə təcnişdir. Belə təcnişlərin hər bəndinin sonunda qısaölçülü əlavə misralar işlənir. Bu qısaölçülü misraya ayaq deyirlər. Həmin ayaq hissə də IV misra ilə həm qafiyə təşkil edir. Məsələn:

Bir xoş günü əvəz min aya billəm,a

Boyun nəqqaş çəkib, minaya billəm.....a

Pərim-dərsim verib, minaya billəm,a

Bir sözüne min söz deyim dəsbədəs.....b

Sən eylə həvəsb

Dodaqdəyməz tənris də tənrisin şəkilcə növlərindən biridir. Qoşmada cinas təşkil edən sözlərdə dodaq-dodağa dəyməyən qoşa dodaq saitləri-o,u, ö,ü; dil-diş samitləri-b, m, p, v, f hərfləri işlənməməlidir. Bu tipli şeirlərdə formalizmə xüsusi fikir verildiği üçün bu da əsas ideyanın tərənnüm edilməsində aşığın əl-qolunu bağlayır.

2.Əruz vəznli aşıq şeir janrları:

Əruz vəznli aşıq şeir janrları arasında divani aparıcı rol oynayır. Aşıq məclisinin girişində xüsusi saz havası ilə oxunan fəlsəfi-didaktik və dini-ürfani ruhlu klassik şeir şəklidir. Daha çox əruz vəzninin rəməl bəhrində olub, aşıq poeziyasına divan ədəbiyyatından gəlmişdir.

1.Hər bəndi 4 misradan, hər misrası 15 -16 hecadan, 3-5 bənddən ibarət olan şeir növüdür.

2. Qafiyə quruluşu: I bənd: aaba, II bənd: ccca, III bənd: ddda və s. Yəni I bəndin I, II, IV misraları həm qafiyə, III misra sərbəstdir. II, III və sonrakı bəndlərdə I, II, III misralar öz aralarında həm qafiyə təşkil edir, IV misra I bənddəki I, II, IV misralarla həm qafiyə təşkil edir.

3. Divani ən çox musiqi üstündə oxunur. Məsələn: Aşıq Cəlal Qəhrəmanov yaradıcılığından olan “Gərək” divanisinə nəzər salaq:

Mən Cəlalam, dara düşsəm yetməyə imdadım var,

El içində hörmətim var, şöhrətim var, adım var.

Məşhur Aşıq Avdı kimi kamil bir ustadım var,

Məclislərdə dövrən edib dərs alam ondan gərək. (8, 85)

Müxəmməs də əruz vəznli aşıq şeir janrları arasında geniş yayılmış janrdır.

- Hər bəndi 5 misradan, hər misrası 15-16 hecadan ibarət əruz vəznli beşliyə daxil olan şeir növüdür.
- Müxəmməs əruzun rəməl bəhrindədir.
- Müxəmməs 1 sənətkarın yaradıcılığıdır. Həcminə görə 4-16 bəndə qədər ola bilər.
- Qafiyə sistemi: I bənd: aaaaa; II bənd: bbbba, III bənd ccca və s. Yəni I bəndin bütün misraları öz aralarında həm qafiyə təşkil edir, sonrakı bəndlərdə hər bəndin ilk 4 misrası öz aralarında həm qafiyədir. V misrası isə I bənddəki bütün misralarla həm qafiyə təşkil edir.
- Müxəmməs həm aşıq, həm də klassik ədəbiyyatın janrıdır. Aşıq ədəbiyyatından Molla Cümənin “Pəri” müxəmməsinə nəzər salaq:

Nagahdan	gördü	gözüm,	sən	təki	insanı,	Pəri.....a
Hurisən,	Məlikəsən,		cənnətin		qılmanı,	Pəri.....a
Yaralar	məlhəmisən,		dərdlərin		dərmanı,	Pəri.....a
Gözəllər	sərdarısən,		məhbuların		xanı,	Pəri.....a
Şah kimi taxta çıxıb, edərsən divanı, Pəri.....a						

Nəticə: Saz türkün ruhunun, qəlbinin, duyğularının ən gözəl tərcümanıdır. Sazda türkün zəfərlə dolu olan tarixi, şərəfli keçmişi, səsi, nəfəsi yaşayır. Saz və qılınc savaşa da, barışda da türkün qoşa qanadlarıdır. Türkün tarix boyu qazandığı bütün zəfərlər diyar-diyar gözən aşıqların sazı vasitəsilə gələcək nəzillərə ötürülüb. Bu mənada aşıq sənəti həm də türkün yaddaş kitabıdır. Klassik ustad aşıqların poetik irsi və orta çağ aşıq dastançılıq ənənəsinin tarixi kökləri sufi-dərviş fəlsəfi sisteminə söykənir. Aşıq ədəbiyyatı milli ədəbiyyat hadisəsidir. Belə ki, aşıq ədəbiyyatının dili istisnasız olaraq türkcədir. Divan ədəbiyyatının dilinə gəldikdə isə türk dili ilə yanaşı, ərəb-fars mənşəli sözlərdən də geniş istifadə olunmuşdur. Aşıq ədəbiyyatı öz poetik göstəricilərinə görə nə şifahi xalq ədəbiyyatına, nə də yazılı divan ədəbiyyatına bənzəmir.

Həmçinin aşıq şeirinin müxtəlif janrları vardır. Aşıq yaradıcılığında janrlar, əsasən, türk dilinin tələbinə uyğun olaraq heca vəznində formalaşmışdır. Lakin divan ədəbiyyatından gələn divani, müxəmməs kimi aşıq şeir janrları ərüz vəzninin rəməl bəhrində yazılmışdır. Deməli, aşıq poeziyasında ərüz vəznli aşıq şeir janrlarına da rast gəlmək mümkündür. Divani, müxəmməs kimi aşıq janrları əslində ərüz vəznində yazılmasına baxmayaraq heca təmayüllü janrdır. Saz havasına məxsus ritmik dinamika vardır. Lakin müxəmməs və divanilərdə bu ritmik dinamika sönməyə başlayır. Səbəb divani və müxəmməslər ərüz vəznli olduğu üçün ərəb-fars tərkibləri ilə çox yüklənmiş olmasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Paşayev M, (2005) Xəlilov P, Ədəbiyyatşünaslığın əsasları, Bakı, Çarşıoğlu
2. Əlimirzəyev X. (2008) Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları, Bakı
3. Əliyev M. (2000) Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əsasları, Bakı
4. Əliyev R. (2001) Ədəbiyyatşünaslığın əsasları, Bakı
5. Hacıyev A. (1999) Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, Bakı
6. Xəndan C. (1958) Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, Bakı
7. Qasımlı M. (7 may, 2017) Aşıq ədəbiyyatının milli və tarixi özəlliyi, Ədəbiyyat qəzeti
8. Qəhrəmanov C. (1992) Sədəfli saz məni dindir, Bakı, Sabah
9. Qəsəbova İ. (2018) Aşıq Cəlalin sənət yolu, Bakı
10. Rəfilı M. (1958) Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, Bakı
11. Şəmsizadə N. (2012) Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, Bakı